

Иван П. Петров (Пловдив, България)

НОВ ПОГЛЕД КЪМ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК: МЕЖДУ ИНКУНАБУЛИТЕ И ПЪРВИТЕ ГРАМАТИКИ

Ivan Petrov. *Od inkunabulów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV – początek XVII wieku)*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015. 268 p.

Най-новото изследване на полския славист и българист Иван Н. Петров навлиза в историята на българския книжовен език от гледна точка на културните и историческите контексти, свързани с една понякога пренебрегвана от историците на езика област, а именно – книгопечатането. В труда си авторът предлага предефиниране на някои традиционни постановки, като цели да постави нова призма, през която изучаваното поле може да се анализира в бъдеще. Според вижданията на Петров българският език в периода (от края на XV до началото на XVII в.) не бива да се разглежда като изолирана система, която търпи езикова еволюция, а като интегрална част от по-широк литературно-исторически, впоследствие и езиково-исторически контекст, общ за цялата Slavia Orthodoxa. Друга задача, залегнала в труда на полския езиковед, е да проследи критично изразените в науката мнения и достижения, както и да ги провери в тясна връзка с изворовия материал. Авторът познава всяка от приведените старопечатни книги *de visu* – работил е лично с техни екземпляри или с фототипни издания. Не на последно място се цели рамкирането на мак-

симално широк корпус от първични печатни текстове, позволяващи обособяването на контекст, в който българският език през този период функционира.

Изследването съдържа увод, три глави, заключение, библиография (с каталози и описи, и изследвания), списъци с издания (каталожни и на отделни паметници) и анекс с преведени на полски език анаграфи от южнославянски инкунабули (в превод на Александър Наумов). В края на книгата са поместени и кратки резюмета на руски и на английски език.

В Увода (с. 9–14) Ив. Петров най-напред подчертава разликата между *вътрешната* и *външната* история на езиките. Първата, *вътрешната* (*historia wewnętrzną*), се свързва и дори се отъждествява с историческата граматика, която се съсредоточава със стриктно лингвистичен инструментариум изцяло върху развитието на граматичната и лексикалната система и на изграждащите ги елементи. При т.нар. *външна* история (*historia zewnętrzną*) се намесват и други ракурси към разглежданата проблематика – като социолингвистичния и културно-историческия, чрез които се оглежда цялостното състояние

на факторите (исторически, културни и обществени), придружаващи и оформящи езика в течение на историята му. Трудът на Ив. Петров е посветен именно на *външната* история на българския книжовен език през ранната преднационална (предвъзрожденска) епоха. Обикновено този период се счита за преходен, като се има предвид, от една страна, угасващото влияние на старобългарската традиция в писмеността, както и едновременните процеси на петрификация и кодификация на същата традиция, а от друга – появата на първите новобългарски текстове, чийто език се стреми да се откъсне от средновековната традиция. Като начало на преднационалната епоха у южните славяни се сочи XVI в., когато ръкописната традиция започва постепенно да отстъпва пред появата и развитието на печатните издания. Точно тяхната проблематика и език стоят в основата на представяното изследване. Авторът има предвид немаловажната роля, която те са изиграли във формирането на книжовния облик на езика ни в модерните времена.

Освен очертаването на проблематиката, на която е посветена книгата, уводът запознава читателя и с най-новите езиковедски изследвания в Полша, синхронни и диахронни, разглеждащи езиците от южната славянска подгрупа (с. 10–11). По този начин изследването обосновава мястото си сред съвременните дирения на полските езиковеди, занимаващи се с проблематиката на тези езици. След това накратко са представени трите глави на книгата и анексът.

Първата глава (с. 17–53) е посветена на църковнославянския език и неговото влияние върху българския от гледна точка на дескриптивните концепции и интерпретации. В първия раздел на главата читателят е въведен в сложната проблематика на основните дефиниции и терминология. Петров разглежда

да църковнославянския език спрямо замисъла на труда си като забележителен културен феномен, изразяващ се в езиковата цялост на *Slavia Orthodoxa* в модерната епоха. По-конкретно авторът се спира на дефиницията за него (с. 19) като език на книжовността и литургията, употребяван от почти всички православни славяни (и румънци); език, който възниква на базата на руската редакция на староцърковнославянския език, наричан в научната литература също старобългарски, старославянски, *Old Church Slavonic*, *Altkirchenslavische*. Църковнославянският език постепенно се стабилизира в резултат на развитието на славянските печатни книги, кодифициран е в последвалите векове, реформиран е през XVII в. по времето на руския патриарх Никон и е утвърден чрез издаването на т.нар. Елизаветинска библия в Санкт Петербург през 1751 г. Ив. Петров се спира именно на тази дефиниция, поради това, че тя е достатъчно полиизмерна и динамична, като засяга различни генетични, функционални, географски и диахронни аспекти. За по-голяма прецизност и последователност авторът възприема термина „новоцърковнославянски език“. Според него по този начин може да бъде избегнато честото неразграничаване или сливане на термините за съвременния църковнославянски език и езика, създаден от Кирил и Методий и неговите средновековни редакции. Ив. Петров смята, че чрез дефиницията, приложена по-горе, може да се стигне до комплексно описание на вътрешната и външната история на така разбирания „новоцърковнославянски“ език, както и да се опише ролята му в разволя на езиците на православните славяни на Балканите. В този начален подраздел се разглеждат и други дефиниции за църковнославянския език, между които и тези, изразени в Енциклопедичния речник на старобъл-

гарската литература (от Т. Лалева)¹ и в Кирило-Методиевската енциклопедия (от Д. Мирчева)². Според първото определение (на Енциклопедичния речник) с „църковнославянски език“ се назовава късната руска редакция на старобългарски език, характеризирана с някои фонетични замени под влияние на руски език; този език се употребява като език на руската църква и на научната литература, влияе върху оформянето на руския литературен език през XVIII в.; съхранява се и до днес като култов език на православната църква в славянските страни. Кирило-Методиевската енциклопедия определя църковнославянския език като езика на корпуса богослужебни книги, употребявани в източноправославното богослужение, отпечатани за първи път в Русия в средата на XVII в. и използвани за култови цели в източноправославния регион; същият представлява резултат от развитието на руската редакция на старобългарския език в периода XI–XVI в., в което намират отражение белези на руския и българския език през Средновековието; окончателното нормифициране се извършва през XVI в., когато в Русия се появяват граматични пособия, посветени на църковнославянския език; правописното и фонетичното развитие продължава до XVII в., когато при патриарх Никон е извършена всеобща редакция на богослужебните книги. Според Ив. Петров и двете посочени определения стъпват предимно върху фонетиката и ортографията на църковнославянския език, разглеждайки го като краен резултат от вътрешносистемни и кодификационни

¹ Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Съст. Д. Петканова. 2. Прераб. и доп. изд. София, 2003, с. 157.

² Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 4. София, 2003, 492–493.

процеси. Авторът обаче смята, че все още остава нуждата за по-споена и изчерпателна периодизация.

В следващия раздел на главата Петров разглежда някои граматични и лексикографски трудове, занимаващи се с новоцърковнославянския език. Сред трудовете, фиксиращи лексикалното богатство на разглеждания език, са посочени и коментирани речниците на Г. Дяченко³, С. Петкович⁴ и А. Бончев⁵. Авторът с право отбелязва, че новоцърковнославянският език е бил често предмет на описание от практична, прагматична и теоретично-морфологична гледна точка, но въпреки това до днес славистиката не разполага с негова пълна академична граматика. По-нататък трудът на Ив. Петров, без претенции за изчерпателност, превежда читателя през някои от най-важните граматични трудове, посветени на (ново)църковнославянския език и на диахронния контакт между славянските книжовни езици. В тази част авторът не само представя накратко отделни трудове, но и коментира вписването им в контекста на научната рефлексия върху изследвания език. Най-напред са разгледани трудовете на руски и западни учени, а след това в отделен раздел на главата се обръща внимание на църковнославянския език и неговото влияние в някои българистични трудове. Такъв преглед е особено ценен за читателя, тъй като представя някои изследвания, често оставащи настра-

³ Дьяченко, Г. Полный церковно-славянский словарь (с внесением в него важнейших древне-русских слов и выражений). Москва, 1900.

⁴ Петкович, С. Речник црквенословенског језика. Сремски Карловци, 1935.

⁵ Бончев, А. Речник на църковнославянския език. Т. 1. А–О. София, 2002; Бончев, А. Речник на църковнославянския език. Т. 2. П–Я. София, 2012.

на от утвърдения научен канон (като Л. Андрейчин⁶, Б. Цонев⁷, Ст. Младенов⁸, К. Мирчев⁹, ИНБКЕ¹⁰). Изследователят обръща внимание на идеята на Л. Андрейчин¹¹ за разграничение между влиянието на църковнославянския език и това на руския, при което текстовете от периода XVIII–XIX в. може да се разглеждат като подготвителен етап за по-късно руско влияние. Тази теза се застъпва и от ИНБКЕ, Р. Русинов¹² и Д. Иванова¹³. Авторът изброява и още трудове (с. 40) на чуждестранни българисти, където тези концепции са коментирани, но не се спира подробно на тях¹⁴. От трудовете на Д. Иванова-Мир-

чева¹⁵, Ив. Гълъбов¹⁶, Ив. Харалампиев¹⁷, К. Босилков¹⁸ авторът цитира различните периодизации на преднационалния етап (*etap przednarodowy*) на българския език. На фона на междуславянските езикови влияния в Slavia Orthodoxa Петров се спира по-подробно и на публикацииите на Р. Павлова¹⁹ и П. Атанасов²⁰, посветени на българо-руските взаимни влияния. Изтъква се важноста и мястото на руските печатни книги (или изобщо кирилските печатни книги, също от Вилнюс и Малорусия), стигали в България в интервала XV–XVII в., при оформянето на българския език и литература през този период. В този контекст авто-

⁶ А н д р е й ч и н, Л. Ролята на черковнославянския език в изграждането на съвременния български книжовен език. – Български език, 4–5, 1958, 309–320; А н д р е й ч и н, Л. Из историята на нашето езиково строителство. София, 1977. 2. изд. София, 1986.

⁷ Ц о н е в, Б. История на българския език. Т. 1. София, 1919¹, 1940² 1984³. Т. 2. София, 1934¹, 1984². Т. 3. София, 1937¹, 1985². Използвани са изданията от 80-те години.

⁸ М л а д е н о в, С. Историческа граматика на българския език. Прев. и ред. И. Дуриданов. София, 1979 (= Geschichte der bulgarischen Sprache. Berlin–Leipzig, 1929).

⁹ М и р ч е в, К. Историческа граматика на българския език. София, 1958¹, 1963², 1978³. Авторът се позовава на последното издание.

¹⁰ История на новобългарския книжовен език. Ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков. София, 1989.

¹¹ А н д р е й ч и н, Л. Ролята...

¹² Р у с и н о в, Р. Учебник по история на новобългарския книжовен език. София, 1980; Р у с и н о в, Р. История на новобългарския книжовен език. В. Търново, 1976¹; София, 1984²; В. Търново, 1999³.

¹³ И в а н о в а, Д. История на новобългарския книжовен език: лекционен курс. Пловдив, 2012.

¹⁴ Някои от тях са: В е н е д и к т о в, Г. К. Из истории современного болгарского литературного языка. София, 1981; В е н е д и к т о в,

Г. К. Болгарский литературный язык эпохи Возрождения. Проблемы нормализации и выбор диалектной основы. Москва, 1990; Gyllin, R. The Genesis of the Modern Bulgarian Literary Language. Uppsala, 1991; Solak, E. Znaki szczególnie. Językowe i wokółjęzykowe problemy bułgarskiego Odrodzenia. Kraków, 2009.

¹⁵ И в а н о в а - М и р ч е в а, Д. Въпроси на българския книжовен език (IX–X до XVIII в.). София, 1987; И в а н о в а - М и р ч е в а, Д. Българският книжовен език до Възраждането (IX–X до XVIII в.). В. Търново, 2003; И в а н о в а - М и р ч е в а, Д., И. Х а р а л а м п и е в. История на българския език. В. Търново, 1999.

¹⁶ Г ъ л ъ б о в, И. Старобългарски език с увод в славянското езикознание. София, 1980.

¹⁷ Х а р а л а м п и е в, И. Историческа граматика на българския език. В. Търново, 2001; Х а р а л а м п и е в, И. Лекции по история на българския книжовен език до Възраждането. В. Търново, 2012.

¹⁸ Б о с и л к о в, К. Кратка история на българския книжовен език. Сегед, 1986.

¹⁹ П а в л о в а, Р. Болгарско-руски и руско-болгарски езикови връзки. София, 1979.

²⁰ А т а н а с о в, П. Българо-руски литературни връзки през XVII и XVIII в. София, 1986.

рът се спира и на езиковедската традиция²¹ относно дамаскинската книжнина по българските земи, която представлява един от водещите фактори в предисторията на съвременния книжовен език. Авторът подробно се спира на методологията, застъпена в изследванията на М. Цибранска-Костова²² върху славянската палеотипия.

---

²¹ Сред разгледаните заглавия се открояват: Б а б о в, К. Езикът на дамаскините и въпросът за черковнославянското и руското влияние върху българския книжовен език. – В: Славистични изследвания. Ред. И. Леков и др. София, 1968, 167–186; В а с и л е в, В. Нови и стари елементи в архаичните дамаскини. – В: (ред.), Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 2. Ред. Д. Иванова-Мирчева, Е. Дограмаджиева. София, 1987, 202–208; Г р а д и н а р о в а, А. О книжной лексике в языке старших новоболгарских дамаскинов в связи с проблемой церковнославянского языкового влияния. София, 1997; В е л ч е в а, Б., Д. И в а н о в а. „И от зазоряването тръгва денят...“. Изследвания върху приемствеността в разволя на българския книжовен език. Пловдив, 2010; Д е м и н а, Е. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Ч. 1. Филологическое введение в изучение болгарских дамаскинов. Москва, 1968. Ч. 2. Палеографическое описание и текст. Москва, 1972. Ч. 3. Тихонравовский дамаскин как памятник книжного болгарского языка XVII в. на народной основе. Москва, 1985; В а ч к о в а, В. Типологична характеристика на българския книжовен език (Възраждане). Шумен, 2008; В ъ л ч е в, Б. Възрожденските граматика на българския език. София, 2009.

²² Ц и б р а н с к а - К о с т о в а, М. Езикът на печатните книги от XVI в. (по материал от Молитвеника от 1570 г.). Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „Кандидат на филологическите науки“. София, 1992; Ц и б р а н с к а - К о с т о в а, М. Етюди върху кирилската палеотипия XV–XVIII век. София, 2007.

Новоцърковнославянският език се явява обект на научно разглеждане от гледна точка на неговото възникване и оформяне (включително хронологията му, начините на кодификация и област на функциониране), както и мястото на печатните книги, писани на него, в историята на книжовния български език. Спрямо първата проблемна област се ситуира разбирането, че новоцърковнославянският език представлява крайния резултат от реформата на патриарх Никон на руските литургични книги и тяхната редакция през XVII в. С право авторът отбелязва, че новоцърковнославянският не е само обект на тази реформа, но и неин инструмент, като по този начин се превръща в динамичен феномен, обединяващ в себе си както източно- така и южнославянски тенденции в историческия езиков разволя. Що се отнася до втората спомената област, т.е. функционирането му на територията на южнославянската езикова подгрупа, към нея се разглеждат данните от източнославянските палеотипи, които се намират в българските книгохранилища. Сред тях най-важна е Острожката библия от 1580–1581 г., както и някои други издания на И. Фьодоров и по-ранни творби на Пьотр Мстиславец. Данните от тези издания позволяват влиянието на руската редакция на новоцърковнославянския език на Балканите да се изтегли още към средата на XVI в. Като основна причина за това влияние се изтъква традицията на венецианската, сръбската и влахо-молдавската палеотипия, предназначена за православните българи, сърби и румънци. Така по-късните източнославянски книги от XVII в., отпечатани на реформирания език (вследствие на работата на западноруските автори и патриарх Никон), не представляват нов литературен модел, който да промени по особен начин наличната езикова ситуация.

Методологическите рамки на М. Цибранска-Костова относно изследванията върху новоцърковнославянските печатни книги, върху които се опира Ив. Петров, обхващат два проблематични кръга. Първият включва извороведски изследвания, които се отнасят до издирването, систематизирането и описването на старопечатните книги от българските книгохранилища. Самите книги, според сферата си на функциониране, са поделени в три направления: литургична литература, литература за образователни цели и такава, която е образец за все още създаваните ръкописи. Към втория кръг от проблеми спадат теоретичните интерпретации, ситуиращи новоцърковнославянския език в печатните книги в общата история на българския книжовен език, но не само в стриктно лингвистичен, а също и в текстологически, социо-културен и синхронен план, в които попада конкретен текст.

Във втората глава (с. 57–87) авторът изяснява таксономичните и номенклатурните проблеми на полето, обект на неговия научен интерес. Най-напред са разгледани някои терминологични пояснения и проблеми на систематизацията. Авторът разглежда критично традицията на употребата на терминологическия апарат, с който ще си служи по-нататък, и дефинира ясно решенията, до които стига (с. 62). Така като *инкунабули* се определят „издания, отпечатани от откриването на печатането до 1500 г. включително“²³. От друга страна, в по-широк контекст се използва терминът *старопечатна книга* (пол. *starodruk*), който, макар в различните страни и научни традиции да няма единодушие по отношение на определянето на хроно-

логическия му обхват, включва публикации от момента на изобретяването на печатната машина до края на XVIII в. (31. XII. 1800). Тези издания се характеризират с ръчното изработване на всичките им части – хартия, типография, илюстрации и корица²⁴. Като синоним Петров използва и *paleotyp* (пол. *paleotyp*). Терминът *pierwodruk*, доближаващ се до бълг. *първопечатна книга*, не се употребява, освен когато се говори за първото издание на дадено произведение. Изданията, печатани в периода 1806–1877/1878, изследователят назовава с общия термин *българска възрожденска книга/книжнина*²⁵. С *палеотипия* Петров назовава поддисциплината, изследваща старите книги (от изобретяването на печатната машина до края на XVIII в.). Вторично авторът употребява термина като определение за изворовата база на тази дисциплина или за историческия процес, в резултат на който тази база се е появила, например *глаголическа палеотипия*, *южнославянска палеотипия*, *палеотипия на XVI век*. Авторът отбелязва също, че славянското печатарство се класифицира не само въз основа на употребената графична система (от 70-те години на XV в. – латиница, от 80-те – глаголица, от 90-те – кирилица), но и въз основа на вероизпо-

²⁴ Пак там, с. 2224.

²⁵ За разлика например от Ив. Богданов, който в труда си (Б о г д а н о в, Ив. Българската книга през вековете. София, 1978, с. 182, 217–218) разграничава българска първопечатна книга (1508–1801) и българска старопечатна книга (1806–1877). Границите на първия период са определени от появата на първата и последната книга от разглеждания хронологически интервал, съответно Службеника на йеромонах Макарий (Търговище, 1508) и История славеноболгарского народа на Атанас Нескович (Будим, 1801).

²³ Encyklopedia wiedzy o książce. Ed. A. Birkenmajer etc. Wrocław, 1971, p. 1008.

веданието на адресатите (православни, католици или протестанти).

Следващия раздел на втора глава авторът посвещава на общата характеристика на изходната изворова база и състоянието на научната традиция, занимаваща се с нейното описание. Тук са представени най-важните и авторитетни описи и каталози на кирилски старопечатни книги, както и най-новите изследвания в областта²⁶. Изследователят се спира и на „анаграфите“ (както за първи път ги назовава М. Цибранска-Костова)²⁷ в кирилската палеотипия, и изобщо на проблематиката на назоваването на този тип текстове. По същество те представляват допълнителни микро-

текстове, намиращи се извън основното съдържание на даден палеотип; най-често се реализират като предисловия и послесловия. Анаграфите, заедно с приписките, представляват особен интерес за изследователя, понеже често хвърлят допълнителна светлина върху историята и възникването на даденото издание.

Последният подраздел на втора глава разглежда класификацията и периодизацията на българската палеотипия. Авторът най-напред представя традиционното деление²⁸, според което се открояват 4 групи български палеотипи. Към първата принадлежат старопечатни кирилски книги, появили се на територията на Италия, Трансилвания и Молдова в периода 1508–1697 г. Изданията от втората група са свързани с делото на печатницата, основана във Венеция през 1519 г. от черногорца Божидар Вукович. Третата група се свързва с разпространението на католицизма из българските земи в периода XVII–XVIII в. и изданията под егидата на *Congregatio de Propaganda Fide*, основана в Рим през 1622 г. Печатниците работели в Рим и Австрия, по-конкретно в околностите на Търнава (днешна Словакия) и Тимишоара (днешна Румъния). Четвъртата група обхваща изданията от периода 1741–1801 г., свързани с илиризма и убеждението за културната общност на южните славяни. Петров възразява срещу адекватността на така изложената класификация, като открива главния ѝ недостатък в анахроничното отношение към описваните извори, донякъде продиктувано и от национални предразсъдъци. Авторът смята, че такова отношение се изразява в необщо-

---

²⁶ Малка част от тях са: N e m i g o v s k i j, E. L. Gesamtatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Bd. 1. Inkunabeln, 1996; Bd. 2. Die Druckereien des Makarije in der Walachei und von Giorgio Rusconi in Venedig, 1997; Bd. 3. Die Prager Druckerei von Francisk Skorina; Bd. 4. Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig, 2001; Bd. 5. Die Druckerei von Francisk Skorina in Wilna, 1999; Bd. 6. Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig; Bd. 7. Die Klosterdruckereien in Rujno und Gračanica, Baden-Baden (= Bibliotheca Bibliographica Aureliana CXL, CLII, CLV, CLXX, CLXXI, CLXXXVII, CCVIII); Г у с е в а, А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог. Кн. 1–2. Москва, 2003; Н е м и р о в с к и й, Е. Л. Славянские издания кирилловского (церковно-славянского шрифта) 1491–2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы. Т. 1. 1491–1550. Москва, 2009; Т. 2. Кн. 1. 1551–1592. Москва, 2011. Кн. 2. 1593–1600. Москва, 2012; Т е о д о с и е в, Н. Каталог на българските печатни книги 1508–1878. София, 2007.

²⁷ Ц и б р а н с к а - К о с т о в а, М. Сборникът „Различни потреби“ на Яков Крайков между Венеция и Балканите през XVI век. София, 2013, с. 17.

²⁸ Най-напред в Б о г д а н о в, Ив. Българската книга..., също и в: Българска книга. Енциклопедия. Съст. А. Герова. София, 2004.

приетото включване и изключване към горната класификация на важни палеографски традиции, подпомогнали историята на славянските печатни книги на Балканите, съществена част от които са кирилските издания от българската палеотипия. Към някои от дискуссионните въпроси Петров споменава включването в класификацията на венецианските кирилски издания, от една страна, и изключването на традицията, развивана през XVI в. в няколко сръбски манастира и свързана с печатарството във Венеция и Влашко. Петров предлага друг тип систематизация на изворовата база, която се опира на разсъжденията за ролята и функционирането на новоцърковнославянския език в *Slavia Orthodoxa*. Тази систематизация не цели да проследява материала хронологично, а да обособява отделни клонове, като всеки такъв клон се характеризира с дадени най-важни елементи на типографията, езика, украсата и други аспекти на функционирането на анализиранияте черти. Авторът отправя всеки палеотип към даден клон въз основа на няколко предпоставки: мястото и времето на издаването му заедно с връзката му с даден печатар или издател, уводни езикови характеристики, отбелязани в каталозите, примери за същността и формата на съпътстващите го анаграфи. По такъв начин се отделят няколко главни традиции, а също и периферни такива, чиято роля може да се смята за вторична (изобщо или в дадения период). Към основните клонове са отнесени и глаголическата, и кирилската инкунабулистика, въпреки че глаголическата не е непосредствено свързана с историята на българския език. По този начин Петров се стреми да разположи палеотипията, създавана за българи, в по-широк контекст, който кореспондира с контекстите на създаване и функциониране на новоцърковнославянския език.

В третата глава на труда (с. 87–142) се представя самият материал. Авторът изрично отбелязва, че това не е синтез на историята на южнославянската палеотипия от XVI в., а опит да се подредят разпръснати факти и наблюдения, да се поставят в методологическа цялост, която да позволи да се засегнат по-дискуссионни или дори още неизследвани области. Изследователят представя изворите, които отнася към дадено направление, като посочва и научната литература, посветена на всеки от тях, както и съществуващите вече издания.

Най-напред Петров се спира накратко върху глаголическата палеотипия (1483–1496 г.). Тук авторът разглежда проблематиката, свързана с трите паметника, влизащи в тази група: *Misal po zakonu rimskoga Dvora*²⁹ (22 февруари 1483 г., мястото на издаване е проблематично), *Brevijar po zakonu rimskoga Dvora* (ок. 1491 г., вероятно Венеция)³⁰, *Brevijar po zakonu rimskoga Dvora* на Блаже Баромич (13 март 1493 г., Венеция, в печатницата на Андреа Торесани).

Кирилските инкунабули от Краков (1491–1493) са предмет на следващия раздел. Става дума за четирите най-важни книги, издадени в печатницата на Швайполт Фиол: *Октоих* от 1491 г., *Часослов* от 1491 г., *Постен триод* от 1493 г.(?), *Цветен триод* от 1493 г.(?). Нито един от посочените паметници няма свое критическо или фототипно издание, авторът ги познава *de visu* или посредством електронни издания. Научните трудове за тези издания, изясняващи връзката им с южнославянската книжнина, са представени и дискути-

²⁹ По изписването в книгата.

³⁰ Според Крум и н г, А. А. Сводный каталог старопечатных изданий глаголического шрифта 1483–1812 гг. (Автореферат и дополнения). – Slovo, 50, 2000, 191–203.

рани от автора. Особено ценни са анализираниите или споменати изследвания на полски учени, отнасящи се до разглежданата проблематика, които, както и авторът отбелязва, често не попадат в библиографиите на по-големите каталози или изследвания. Следващата група издания, представена в труда, е тази на цетинските кирилски инкунабули (1494–1495). Това са всъщност най-ранните южнославянски печатни книги, появили се на територията на днешна Черна гора в типографията на воеводата Джурдже Църноевич: *Октоих* (I–IV глас), 4 януари 1494, *Октоих* (V–VIII), 1494 (?) г., *Псалтир с последования*, 22 септември 1495 г., *Молитвеник (требник)*, 1495 (?) г. Локализацията е дискуссионна, тъй като мястото на издаване е упоменато само в едно от изданията (Псалтира): в Цџтиню. Петров отбелязва, че езикът на черногорските инкунабули все още не е бил обект на комплексно изследване.

Първият етап на румънско-българската палеотипия (1508–1512) е представен в следващия подраздел на трета глава. Тук спадат три издания, отпечатани най-вероятно в Търговище, Влашко: *Служебник*, 10 октомври 1508 г., *Октоих*, 26 август, 1510 г., *Четириевангелие*, 26 юли 1512 г. Преди втория (средата на XVI в.) и третия румънско-български етап (1557–1588 г.) авторът разглежда богатата венецианска и сръбска традиция.

Печатницата, произвеждала най-дълго книги за южните славяни, е основана през 1519 г. във Венеция от Божидар Вукович от Подгорица. Във времето, когато печатницата работи под ръководството на своя основател, се разграничават два периода: 1519–1521 и 1536–1539 г. Към първия период спадат: *Псалтир*, 7 април 1519 г., *Служебник*, 7 юли 1519 г., *Молитвеник*, 6 март 1520 г., *Псалтир с последования*,

12 октомври 1520 г., *Молитвеник (сборник)*, 1521 (?) г., (разширена версия на Молитвеника от 1520 г.). Последният молитвеник е представител на макрожанра на малките книги за пътници, особено характерен за XVI в. Като основна характеристика на изданията на Вукович Петров определя широко разгърнатите им анаграфи, даващи ценна информация както за живота и делото на самия издател, така и за религиозния и историческия контекст. По този начин изданията се ситуират в славянската комуникативна среда на Балканите по това време. Запазените анаграфи са включени към изследването на Ив. Петров като отделен анекс в превод на полски език. През втория етап от дейността на Вукович се появяват изданията: *Молитвеник (сборник)*, 26 април 1536 г., *Октоих* (V–VIII глас), 27 юли 1537 г., *Миней*, 19 януари 1538 г., *Молитвеник (требник)*, 1538–1540 (?) г.

След смъртта на Божидар Вукович печатницата е наследена от сина му Виценцо Вукович. Изданията, които излизат през този период (1546–1547, 1554–1561), копират текста на предишните, но често с грешки. Предполага се, че Виценцо не е разполагал с хора, познаващи старобългарския език и православната литургия. Сигурно датираниите издания на В. Вукович включват три преиздания на по-стари книги, отпечатани от Божидар Вукович, и две препечатки на тези преиздания: *Псалтир с добавки*, 1546 г. (преиздание на Псалтира от 1520 г.), *Молитвеник*, 1 юни 1547 г., (преиздание на изданието от 1536 г.), *Служебник*, 1554 г. (преиздание на изд. от 1519 г.), *Молитвеник*, 1 юни 1560 г. (препечатка на изданието от 1547 г.), *Псалтир с последования*, 1561 г. (препечатка на изд. от 1546 г.). В работата са представени още три издания, преиздания на по-стари книги, за които се предполага, че принадлежат

към този период, при тях обаче датировката е несигурна, тъй като информацията в колофоните не е променена от по-старите оригинали.

Като първи продължител на традицията на Вуковичите Петров посочва Стефан Маринович (1561–1563), който най-вероятно е работил във Венеция. Маринович издава два триода: Постен, 6 януари 1561 г., и Цветен, 24 декември 1563 г. Следващият период на венецианската кирилска палеотипия се свързва с имената на Яков от местността Каменна река (Кюстендилско), Йеролим Загурович и Яков Крайков³¹ (1566–1572). Ив. Петров не взема страна в дискусиите дали Яков от Каменна река и Яков Крайков са една и съща личност – теза, която, както отбелязва авторът, се поддържа предимно от български учени. В разглеждания период се появяват четири издания: *Часослов*, 30 август 1566 г., с посочен издател Яков от Каменна река; *Псалтир с последования*, 1569–1570 г., и *Молитвеник (требник)*, 1570 г.³² с посочени издатели Йеролим Загурович и Яков Крайков; *Молитвеник (сборник за различни потреби)*, 1572 г.³³ Още две издания представят венецианската палеотипия от края на XVI в. – *Молитвеник*, 19 май 1597 г., с анаграф, от който става ясно кои са лицата, подпомогнали издаването му – игумен Стефан, монах Сава и Джовани Антонио Рампацето. Другата издадена книга, *Буквар*, 25

май 1597 (от Сава и Рампацето), е единственият според Петров палеотип от православния свят на южните славяни, който се занимава с металингвистична тематика. Изследователят се спира по-подробно на това издание, като коментира състава му и мястото му в науката. Като последно проявление на типографската традиция, започната от Вуковичите, Петров определя преизданието на Псалтира с последования на Загурович от 1569–1570 г., появило се през 1638 г.

В следващата част на трета глава Ив. Петров разглежда сръбската палеотипия. Почти по същото време, когато печатницата във Венеция започва дейността си, се появяват издания от т.нар. печатница в Горажде (*Горажданска штампарија*, функционираща в периода 1519–1523), основана от монаха Божидар, познат още като Божидар Любавич Горажданин. С дейността на тази печатница са свързани и имената на братята Джурдже и Теодор Любавич. Продукцията ѝ обхваща: *Служебник*, 1 юли 1519 г., *Псалтир с последования*, 25 октомври 1521 г., *Молитвеник* 21 октомври 1523 г. Петров отбелязва, че в дейността на печатницата в Горажде се кръстосват три палеотипни традиции – в началото обвързана с Венеция, издаването продължава на територията на Търговище, Влашко, където внукът на Божидар, Димитър Логотет, основава през 1545 г. типография. Така печатната продукция на рода на Любавичите се вписва, от една страна, в историята кирилската палеотипия от XVI в. за всички южни славяни, а от друга страна, е свързващо звено между най-старата италианска печатница и по-късните, които се появяват на румънска територия. Авторът подчертава, че тук се реализира постепенна трансмисия и еволюция на типографски, полиграфски и текстови, а впоследствие и езикови об-

³¹ Вж. и А т а н а с о в, П. Яков Крайков. Книжовник. Издател. График. XVI в. София, 1980.

³² Изследван от Ц и б р а н с к а - К о с т о в а, М. Езикът на печатните книги от XVI в. (по материал на Молитвеника от 1570 г.). Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „Кандидат на филологическите науки“. София, 1992.

³³ Ц и б р а н с к а - К о с т о в а, М. Сборникът „Различни потреби“ ...

разци. Специално внимание изследователят обръща на четири манастирски печатници на територията на Сърбия в периода 1537–1566 г.: Руйно, Грачаница, Милешева и Мъркшина църква. Оскъдната продукция от тези печатници е подробно коментирана от гледна точка на историята на самите манастири и личността на издателите, споменати в колофоните на изданията. Всяка от тези печатници функционира кратко (в сравнение например с тази на Вуковичите във Венеция). След последно издадения Цветен триод през 1566 г. (в Мъркшина църква) по сръбските земи не се отпечатват нови издания до 1832 г. През това време печатни издания за литургични нужди идват от различни места – Венеция, Виена, Буда, от една страна, и от руски и украински типографии, от друга.

Към втория румънско-български етап (1545–1554) Петров отнася имената на Димитрие Любавич (1545–1547), основал печатница в Търговище, и Филип Пиктор Молдовяну (1544–1554) и неговата печатница в Сибиу, Трансилвания. Към този етап се отнасят едва четири издания. Третият период (1557–1588), от една страна, е най-продължителен и най-плодовит, но от друга – най-слабо проучен в науката. Ив. Петров отбелязва, че много от изследователите на славянските старопечатни книги не използват работите и достиженията на румънски и унгарски учени, работещи в същото поле, често поради езиковата бариера. Така, за съжаление, неславянският контекст на развитие на старопечатните кирилски издания сред южните славяни остава не особено ясен. Всички кирилски палеотипи, идващи от румънски земи, може да се разделят на три групи: отпечатани на среднобългарски език с влашки или молдавски модификации, отпечатани на румънски (но често със заглавия на отделните части на старо-

български) и отпечатани и на двата езика. Петров разглежда по-детайлно екземплярите от първата група, които за разлика от тези, принадлежащи към венецианската традиция, са запазени в доста по-скромно количество и физическо състояние, с невинаги достигнали до нас анаграфи. Изследователят посочва последователно изданията, свързани с имената на дякон Кореси (1557–1583), дяк Лоринц (1567–1579), йеромонах Лаврентий (1582 г.) и дякон Шербан (1582–1588), син на Кореси. Както и при страниците, посветени на останалите „школи“, и тук коректно са посочени съществуващите изследвания върху отделните паметници.

Последната част от трета глава е посветена на източнославянската кирилска палеотипия (и то именно произвежданата за православните славяни). Тук Петров, без да се спира на отделни паметници, само маркира основните явления, свързани с тази обемна традиция, която се развива предимно през втората половина на XVI в. Въз основа на достъпните каталози и издания авторът очертава следните няколко най-важни етапа (или „традиции“): дейността на Франтишек Скорина, Прага–Вилнюс, 1517–1525; анонимните издания от Москва, 1553(?)–1565; дейността на Иван Фьодоров, Москва–Заблудов–Лвов–Острог, 1564–1581; типографската дейност на московските печатници след като Иван Фьодоров напуска Москва и основаването на Московската печатна камара (рус. *Московский печатный двор*), 1568–; работата на лвовските (1591–1594) и острожките (1583(?)–1612) печатници, след като Иван Фьодоров напуска тези земи; дейността на печатниците от Вилнюс – издателска къща на Мамоничите (1574–1624), печатницата на Базил Нарабурда (1580(?)–1582) и типографията на братството „Св. Троица/ Св. Дух“ (1595–).

И тук Ив. Петров демонстрира дълбокото си познаване на изследваната материя, като посочва капитални и най-нови издания на паметници и изследвания, посветени на отделни издатели, както и по-общи каталози. Авторът отбелязва например, че въпреки широкия научен интерес към продукцията на Фр. Скорина езиковата и текстовата страна на творчеството му все още не е проучена задоволително. Поетапно е разгледан и пътят на Иван Фьодоров, издателя на известната Острожка библия (1580–1581), която оказва неимоверно голямо влияние върху православните славяни. Петров представя накратко и данните за първите печатни славянски граматика, които се появяват най-напред именно на Изток. Авторът открива в представените схематично източнославянски печатарски традиции близки културни и езикови течения, съставляващи важен изворов контекст за развитието на българския книжовен език.

В *Заключението* (с. 143–149) авторът отново припомня целите на изследването си, като полага и възможни бъдещи насоки на изследване през така зададената от него парадигма. Според него е нужно сравнение на езика на палеотипите от дадена традиция най-напред помежду им, а след това и с езика на палеотипите от другите традиции. Други насоки, очертани от Петров, са сравнението на езика на даден палеотип с този на неговите анаграфи, както и на анаграфските текстове на палеотипи от различни традиции. Не на последно място е посочена нуждата от сравнение на езика на даден палеотип с езика на съответната ръкописна традиция както относно основните текстове, така и относно анаграфите. Освен това най-ранните печатни граматика също представляват особено интересно поле, резултат от по-ранна традиция на филологи-

чески анализ върху езика³⁴. Така изследването остава отворено за бъдещи продължения, стъпващи на методологическата рамка, която авторът представя и която надхвърля стриктно граматичната традиция и влиза в диалог със сложния *Hintergrund* на културните, историческите и литературните процеси, чийто резултат е един книжовен език.

В библиографията читателят открива освен богатата палитра на използваните в труда изследвания и списъци на издадените печатни издания от всяка от традициите, които Петров обособява. Не на последно място са поместени преводи на полски език на най-важните анаграфи от южнославянски инкунабули и старопечатни книги, по-голямата част от които се появяват за първи път на полски език. Преводите целят да илюстрират общите тенденции и характеристики на палеотипите, както и основните черти на анаграфите. По този начин книгата се явява и ценно помагало за всеки полски българист и славист, интересуващ се от ранната печатна книжнина на православните славяни.

Работата на Ив. Петров е не само ценен справочник относно извороведската и културно-историческата информация за текстовете, влизащи в съставения от изследователя корпус, но и необходим пътеводител за всеки, дръзнал да влезе в света на първите славянски печатни книги. Зададената от учения широка и интердисциплинарна парадигма тепърва ще се разработва и разши-

---

³⁴ Във връзка с този въпрос Ив. Петров привежда накратко данни от труда на В. Ягич, посветен именно на предграматичната филологическа традиция сред православните славяни: Я г и ч, В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке. Санкт-Петербург, 1885–1886.

рява, за да обяснява сложните процеси на конституиране и взаимовръзки в най-ранната печатна книжнина на пра-

вославните славяни, а в частност и контекста, в който българският език от тази епоха функционира.

*Иван П. Петров,
Медицински университет – Пловдив,
Департамент за езиково и специализирано обучение*